

WAAR BLIJFT NIEUW RECHTS IN NEDERLAND?

Een voorstudie over de continuïteit van het sociaal-economisch denken in de VVD

A.P.M. Lucardie

"Voortzetting van het kabinet Van Agt-Wiegel zal onverhullender dan tot dusver is gedaan ideeën van Nieuw Rechts in beleidsdaden omzetten. De VVD is daar voor" - zo sprak drs. J.M. den Uyl op 3 mei 1981 in Paradiso, Amsterdam.¹ De ideeën van Nieuw Rechts had hij tevoren helder samengevat: de vrije marktideologie, afkeer van overheidsingrijpen en van de sociale verzorgingsstaat, verbetering van eigen (westerse of nationale) machtspositie, rust en orde; soms ook een "mystiek elitisme" en "nauwelijks verhulde racistische mythologie" (met name in Frankrijk). Deze uitspraken deed Den Uyl als lijsttrekker van de PvdA in de hitte van de verkiezingsstrijd op 3 mei 1981. Ruim een half jaar later herhaalde hij met iets andere woorden echter dezelfde boodschap: Nieuw Rechts is in opmars, niet alleen via de VVD, maar nu ook via het CDA en D'66. Een soortgelijke analyse vindt men bij H.J.A. Hofland.² In dit artikel hoop ik aan te tonen dat deze analyse onjuist is. De ideologie van de VVD is in 1981 wel 'rechts' te noemen, maar niet nieuw. Een analyse van haar verkiezings- en beginselprogramma's in de periode 1948-'81 levert een beeld op van grote continuïteit en opvallend weinig vernieuwing, althans op sociaal-economisch gebied. Deze analyse heeft een beperkt en schematisch karakter en moet men dan ook zien als een voorstudie voor een groter onderzoek naar de ontwikkeling van het liberalisme in Nederland na 1945. In dat onderzoek hoop ik niet alleen partijprogramma's en theoretische werken te analyseren, maar deze ook te interpreteren in hun historische, politieke en sociaal-economische context. Partijprogramma's zijn zeer goed te gebruiken voor onderzoek,

vooral indien de onderzoeker over weinig geld beschikt. Ze kennen echter ook hun beperkingen. Het zijn soms vrij summiere en zeer vage teksten, die door verschillende auteurs geschreven en vervolgens door partijcongressen geamendeerd werden met de bedoeling om kiezers of leden te werven. Bovendien kan men zich afvragen in hoeverre zij representatief zijn voor 'het denken' binnen een partij. Of zij serieus worden genomen als uitgangspunten voor beleid is weer een hele andere vraag, waar ik hier niet op in wil gaan.

Vergelijken we nu de programma's van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie tussen 1948 en 1981, dan valt allereerst de groeiende omvang op. In 1948 bood de pas opgerichte partij slechts een urgentieprogram van ongeveer 2500 woorden aan. Het verkiezingsprogram van 1981 telt ruim 21.000 woorden, terwijl het ontwerp Liberaal Manifest, dat als een uitgebreid beginselprogram gezien kan worden, ongeveer 25.000 woorden bevat.³

Natuurlijk springen ook andere verschillen in het oog, vooral waar het gaat om actuele problemen. Op sociaal-economisch terrein veranderen de problemen met de conjunctuur: in de jaren '50 en '60 vormt inflatie het grootste gevaar, na 1970 komen de werkloosheid en de staatsschuld meer op de voorgrond te staan.

Deze veranderingen raken uiteraard alle partijen. Sommige partijen zoeken daarbij naar een andere economische aanpak van de nieuwe problemen, maar de VVD blijft haar liberalisme trouw. Haar visie op de rol van de overheid en de sociale voorzieningen, loon- en prijsvorming, de relatie tussen kapitaal en arbeid, inkomensverdeling, bezit en belastingen verandert in hoofd-zaken weinig, al vinden er enkele niet onbelangrijke verschuivingen plaats. Deze punten komen in de volgende paragrafen aan de orde.

1. De taak van de overheid

Een politiek program bevat per definitie een visie op de taak van de overheid. Volgens de liberale opvatting behoort de over-

heid toezicht uit te oefenen op het vrije spel der maatschappelijke krachten zonder daarin rechtstreeks in te grijpen. Deze visie vindt men in het Beginselprogram van de VVD uit 1948, maar ook in dat uit 1967 en de ontwerp beginselverklaring van 1979. In 1948 stelt de partij: "De overheid heeft daarom vóór alles de vrije ontwikkeling der in de maatschappij opgekomen organisaties te bevorderen ... het doel van het overheidsbeleid moet zijn rechtstreekse overheidsbemoeying zoveel mogelijk overbodig te maken, opdat de overheid zich op de duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht, waarbij zij als hoedster van het algemeen belang corrigerend ingrijpt, wanneer maatschappelijke organisaties, door te eenzijdig te letten op het groepsbelang, het algemeen belang dreigen te schaden".⁴ Het Beginselprogram van 1967 bevat vrijwel dezelfde formulering, zij het in minder lange volzinnen.⁵ Veel bondiger is de ontwerp beginselverklaring van 1979, die in 1981 door de Algemene Vergadering van de VVD werd goedgekeurd: "Het is de taak van de overheid er op toe te zien, dat een ieder een zo groot mogelijke vrijheid geniet. Dit laatste bepaalt tevens de grenzen van het overheidsingrijpen".⁶ In het Liberaal Manifest dat ook in 1981 werd aangenomen als aanvulling op de beginselverklaring, erkent de partij evenwel dat "velen onzer door actief overheidsingrijpen het in materieel opzicht beter hebben gekregen". Ze voegt daar echter aan toe: "een politiek die beoogt werkelijke vrijheid voor allen te scheppen, kan ook voeren tot verstikking van die vrijheid". Voorts waarschuwt zij dat het individu zich machteloos gaat voelen tegenover de bureaucratie van de overheid. De VVD pleit dan ook voor "individualisering van de verzorgingsstaat".⁷

Hierin onderscheidt het program van 1981 zich enigszins van de beginselprogramma's van 1948 en 1967, waarin iets minder nadruk valt op het individu en iets meer op organisaties en groepen. Dit onderscheid is echter zeer betrekkelijk. In 1948 keert de VVD zich weliswaar tegen "de individualistische economie" en tegen "de leer van het laissez faire laissez passer", maar pleit ook voor "een evenwicht tussen maatschappelijke en individuele

factoren".⁸ Daarnaast eist zij "een beleid, dat gericht is op vermindering van klassentegenstellingen".⁹ Deze termen komen niet meer voor in de beginselverklaring en het Liberaal Manifest van 1981. Daaruit mag men echter niet zonder meer afleiden dat de overheid volgens de VVD in 1981 niet meer boven klassen- en groepsbelangen staat. Dan zou zij immers wel radicalere eisen formuleren in het verkiezingsprogramma van 1981. Nu eist de VVD in concreto op sociaal-economisch gebied "slechts" dat de overheid de economische groei herstelt, haar eigen uitgaven beperkt en belastingen verlaagt, inflatie en werkloosheid bestrijdt en export en technologische ontwikkeling bevordert. Loon- en prijsvorming moet de overheid zoveel mogelijk aan de vrije markt en het overleg tussen de sociale partners overlaten, maar in uiterste gevallen mag zij maatregelen treffen.¹⁰ Deze eisen vindt men in de meeste verkiezingsprogramma's van de VVD terug, met een aantal nuanceringen. De programma's van de jaren '50 en '60 leggen meer nadruk op inflatiebestrijding en belastingverlaging dan op werkloosheidsbestrijding, maar de globale doelstelling blijft dezelfde: economische groei bevorderen zonder inflatie en zonder veel overheidsbemoeienis. Vooral in 1948, 1952, 1956, maar ook in 1963, waarschuwde de partij tegen geldontwaarding en pleitte voor bezuinigingen op overheidsuitgaven. In 1959 maande de VVD: "Aan de voortdurende toeneming der overheidsuitgaven worde paal en perk gesteld." In 1967 vraagt ze voorzichtiger de overheid "zichzelf een grens (te) stellen met betrekking tot de stijging van haar uitgaven, bij voorkeur in verhouding tot de stijging van het nationale inkomen".¹¹ Ook in 1971 tast de hoogconjunctuur de bezuinigingsdrang van de VVD zover aan dat ze slechts oproept tot "strikte begrenzing van de stijging van de overheidsuitgaven in verhouding tot de verwachte stijging van het nationale inkomen".¹² In iets fermere woorden werd dit in 1977 herhaald: "wij kiezen voor de nullijn van de collectiviteit" ofwel "beperking van de groei van de overheidsuitgaven"; "(die) groei mag echter jaarlijks niet groter zijn dan de groei van ons nationaal inkomen".¹³ Pas in 1981 keert de partij terug tot de eis, de overheidsuitgaven te verlagen, en wel met 1% per jaar.

2. Sociale voorzieningen

De staat dient, volgens moderne liberalen, sociale voorzieningen te scheppen voor burgers die niet (meer) in hun eigen bestaansonderhoud kunnen voorzien. Al bij haar oprichting in 1948 aanvaardt de VVD dit beginsel, maar voegt daar onmiddellijk de eis aan toe dat "ondermijning van het eigen verantwoordelijkheidsbesef van de individuele mens wordt voorkomen".¹⁴ Evenals Treub, de radicale ofwel links-liberale denker aan het begin van deze eeuw, pleit de VVD voor een stelsel van volksverzekeringen dat de individuele staatsburger zowel armoede en schrijnende ongelijkheid als collectivisme en afhankelijkheid van de staat bespaart.¹⁵ Zij koestert wèl enige reserves ten aanzien van sommige voorzieningen die de rooms-rode coalities tot stand brachten, met name het ziekenfonds.¹⁶ Aan de andere kant eist zij soms uitbreiding van de voorzieningen, bijvoorbeeld (in 1959) voor weduwen en wezen, (in 1963) voor invaliden en zwaar zieken. In 1981 wenst de partij uitdrukkelijk de sociale verworvenheden te behouden, maar zowel het aantal uitkeringstrekkers als de hoogte van hun (netto) uitkering te verlagen om verdere stijging van de sociale lasten te voorkomen.¹⁷ De huidige koppeling tussen (netto-)minimumloon en (netto-)minimumuitkering wil zij slechts "op grotere afstand" handhaven. Bovendien waarschuwt het Liberaal Manifest in 1981: "Diegenen die kunnen werken, maar die noch betaalde arbeid willen verrichten, noch vrije maatschappelijk diensten willen verlenen, hebben geen recht op enige uitkering van de overheid".¹⁸ Zij die wel vrijwillige maatschappelijk diensten willen verlenen, hebben recht op een uitkering die "beduidend lager is dan de thans geldende minimuminkomensgrens".¹⁹

Ook in 1981 hoopt de VVD de individuele verantwoordelijkheid te vergroten, maar haar grootste zorg lijken toch nu de financiële en niet zozeer de ethische consequenties van de uitbreiding der sociale voorzieningen te betreffen. Hierbij dient men natuurlijk wel te bedenken dat de kosten voor deze voorzieningen sinds 1948 aanzienlijk gestegen zijn, ook in verhouding tot het nationaal inkomen.²⁰

3. Loon- en prijsvorming

Hierboven (paragraaf 1) bleek reeds dat de VVD de overheid niet graag ziet ingrijpen in lonen en prijzen. Ze laat dit liever over aan de vrije markt. Als moderne liberalen beseffen de VVD'ers dat de arbeidsmarkt niet meer geheel vrij is en ruimen zij hier een grote plaats in voor onderhandelingen tussen werkgevers- en werknemersorganisaties. In 1948 formuleert de partij dit beginsel nog op zeer abstracte wijze, in het werkprogramma van 1951/52 stelt ze iets concreter eisen: zoveel mogelijk herstel van "de natuurlijke prijsvorming", en "grotere vrijheid bij de loonbepaling in gemeenschappelijk overleg tussen werkgevers en werknemers".²¹ Ze verzet zich dan ook fel tegen de geleide loonpolitiek van de regeringen-Drees tussen 1952 en 1959. Nadat de VVD in 1959 de plaats van de PvdA in de regeringscoalitie (met KVP, ARP en CHU) heeft overgenomen, stelt zij in 1963 tevreden vast dat de regering "een moedige poging (heeft) gedaan om het verstarde systeem van de geleide loonvorming te doorbreken en tot differentiatie en grotere vrijheid te komen zonder zich in de inflatiespiraal te laten meeslepen".²² Ze toont zich minder tevreden over de "vrij starre prijspolitiek" en pleit opnieuw voor "een steeds vrijere loon- en prijsvorming" en "het bevorderen van een vrije concurrentie". Slechts ingeval van excessen moet de overheid ingrijpen. In 1967 lijkt de partij iets meer geneigd om lonen en prijzen te beheersen, vanwege de overspannen arbeidsmarkt en de toenemende inflatie. "Vrije loonvorming vindt op het ogenblik vrijwel niet meer plaats", stelt zij vast. In 1971 pleit de partij opnieuw voor vrije loon- en prijsvorming, maar staat tijdelijk overheidsingrijpen toe indien het algemeen belang of het belang van "sociaal zwakkeren" dat zouden eisen - en in het bijzonder indien de lonen sneller zouden stijgen dan de arbeidsproductiviteit. Ook nadat de hoogconjunctuur is omgeslagen in een recessie streeft de VVD - inmiddels terug in de oppositiebanken - naar vrije loon- en prijsvorming. In het verkiezingsprogramma van 1977 waarschuwt zij echter met nog meer klem tegen de stijgende loon-

kosten die de concurrentiepositie van Nederland ondermijnen. Na vier jaar meeregeren in steeds grotere economische malaise houdt ze, in 1981, vast aan dit ideaal, terwijl ze de lonen nu zelfs wil verlagen (ten opzichte van het nationaal inkomen). Ze wil dit opnieuw overlaten aan het overleg tussen de "sociale partners", werkgevers en werknemers, maar sluit overheidsingrijpen niet uit.²³ Of dit streven realistisch genoemd kan worden, is een interessante vraag die echter het kader van dit artikel te buiten gaat. Hier zij volstaan met de conclusie dat de VVD in tijden van hoog en laagconjunctuur vrije loon- en prijsvorming heeft verdedigd, met slechts geringe nuanceverschillen.

4. Kapitaal en arbeid

Socialisten zien de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid als een fundamenteel kwaad van onze kapitalistische maatschappij. Liberalen denken daar meestal anders over. In haar beginselprogramma van 1948 erkent de VVD ook het bestaan van klassentegenstellingen - die zij wel wenst te verminderen - maar verwierpt de gedachte, "alsof in de maatschappij geen ander onderscheid zou bestaan dan tussen arbeiders en kapitalisten", mede omdat "daarbij de grote betekenis der middengroepen uit het oog wordt verloren".²⁴ In latere programma's komt - voor zover ik heb kunnen nagaan - de term "klassentegenstellingen" niet meer voor. De grondgedachte blijft echter dezelfde: kapitaal en arbeid, ofwel werkgevers en werknemers, hebben beide belang bij toename van productie en inkomen, dus dienen zij samen te werken in plaats van elkaar te bestrijden. Zo verwierpt de VVD in het Liberaal Manifest de klassenstrijd met de verzuchting dat er "nog teveel gedacht wordt in de tegenstelling werkgever-werknemer en in de tegenstelling kapitaal-arbeid". Sinds 1948 lijkt de VVD op dit punt dus idealistischer (in de filosofische betekenis) te zijn geworden. Volgens Sizoo is ontkenning van klassentegenstellingen een kenmerk van rechts, dus zou de VVD hiermee iets naar rechts zijn opgeschoven.²⁵

De werkgevers moeten volgens het Liberaal Manifest van 1981 de werknemers zoveel mogelijk bij hun onderneming betrokken doen voelen, door hen in de winst en verantwoordelijkheid te laten delen, maar de ondernemer heeft wel het laatste woord.²⁶

In het beginselprogramma van 1948 spreekt de VVD haar voorkeur uit voor het "private eigendomsrecht", "de goede werking van het eigenbelang" en de "particuliere bedrijfsvorm"; maar ook voor het "medebetrekken van de arbeiderswereld in het dragen van verantwoordelijkheid". Zij meent bovendien dat "Allen die in het bedrijfsleven werkzaam zijn, behoren ... belang te hebben bij de uitkomsten der onderneming".²⁷ In het urgentieprogramma van het zelfde jaar pleit de partij voor "Samenwerking van werkgevers en werknemers in vrije bedrijfsorganisaties".²⁸ Ze koestert dan ook ernstige bezwaren tegen de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties (PBO) die in de jaren '50 door de regering worden ingesteld en geeft de voorkeur aan privaatrechtelijke regelingen zonder overheidsdwang. (Verkiezingsprogramma's 1952, 1956, 1963, 1967, 1971.) In de verkiezingsprogramma's van 1977 en 1981 - en vermoedelijk ook in de sociale werkelijkheid van deze periode - speelt de PBO geen belangrijke rol meer. De VVD blijft echter pleiten voor de "sociale markteconomie", waarin "beslissingen over productie en investeringen gedecentraliseerd en ondernemingsgewijs worden genomen door elkaar beconcurrerende zelfstandige bedrijven", ten behoeve van de consument en de maatschappelijke vrijheid.²⁹ Werkgevers en werknemers "moeten de werkelijkheid van de samenwerking meer aanvaarden". De leiding blijft verantwoordelijk voor het beleid van de onderneming, maar moet de werknemers zoveel mogelijk bij het beleid betrekken. De VVD denkt daarbij niet zozeer aan "vertegenwoordigende democratisering, maar om eigen persoonlijke deelname aan de besluitvorming" ofwel "participatieve democratisering", en in het bijzonder aan werkoverleg. Ze wil echter ook de taken van de ondernemingsraad uitbreiden, zowel op sociaal als op financieel-economisch terrein.³⁰ In vroegere programma's valt meer nadruk op winstdeling en minder op democratisering. In 1963 verlangt de partij wel "uitbouw van het overleg binnen de onderneming, waar mogelijk in de onder-

nemingsraad" als middel voor "een zinvol stuk medezeggenschap dat het onderling begrip en de goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers zal bevorderen".³¹ In het beginsel-program van 1967 pleit zij voor "een goed overleg ... (van de ondernemer) met de werknemers ook over aangelegenheden van economische aard; hierbij behoort de eigen verantwoordelijkheid van de ondernemer, welke een zelfstandig beslissingsrecht inhoudt, onaangetast te blijven".³² In 1971 noemt de partij de "directe medezeggenschap op de arbeidsplaats inzake de arbeidsomstandigheden" - m.a.w. werkoverleg - naast de "uitbouw" van de ondernemingsraad, die met name meer bevoegdheden (vetorecht) bij de benoeming van commissarissen zou moeten krijgen. De ondernemingsraad mag echter niet "het karakter krijgen van een zuivere tegenspeler van de leiding van de onderneming" en moet "blijvend worden gezien als samenwerkingsorgaan in het belang van de gehele onderneming".³³ In 1977 verdedigt de VVD expliciet het "harmoniemodel", versterking van de ondernemingsraad en werkoverleg, opdat "werknemers zich één kunnen voelen met hun bedrijf". Bovendien wil de partij "de werknemers de verantwoordelijkheid bieden met elkaar en in overleg met de bedrijfsleiding te beslissen over de vorm van hun aandeel in de winst".³⁴ Het verkiezingsprogramma van 1981 bevat soortgelijke verlangens. De termen "samenwerking", "overleg", "vrijheid" en "(individuele) verantwoordelijkheid" komen zeer vaak voor in liberale programma's. De partij verwerpt consequent het conflictmodel van Marx (en andere socialisten) en houdt vast aan een harmoniemodel. In deze visie past ook de nadruk die liberalen leggen op een "gezonde, krachtige, zelfstandige middenstand" en boerenstand, die immers vaak als slachtoffer worden gezien van de strijd tussen arbeid en kapitaal.

De VVD stelt echter ook grenzen aan de samenwerking tussen werkgevers en werknemers, wanneer die ten koste gaat van de consument. Zij wijst monopolievorming principieel af, zowel in de particuliere sector als in de staatssector. Staatsbedrijven aanvaardt zij uitsluitend in de sfeer van het openbaar nut, in andere

gevallen moet de overheid monopolievorming voorkomen en concurrentie bevorderen. De staat dient immers boven de klassen te staan, ze mag dus zelf geen werkgever worden - of althans zo weinig mogelijk.³⁵

5. Bezit en inkomensverhoudingen

De liberale visie op bezit en eigendom lijkt in grote trekken terug te voeren op klassieke denkers als John Locke en Aristoteles. Deze zien particulier eigendom als voorwaarde voor verantwoord staatsburgerschap en verwachten dan ook dat de staat dit eigendom beschermt.³⁶ Het beginselprogramma van de VVD van 1948 vat de visie bondig samen: "De begeerte naar eigen bezit is te zeer verbonden met de natuur van de mens dan dat het mogelijk zou zijn het particuliere eigendomsrecht te missen. Daarbij is in het oog te houden dat iedere vergroting der mogelijkheid voor alle groepen van het volk, om zich eigen bezit te verwerven, een bijdrage vormt tot vergroting der stabiliteit van de maatschappelijke verhoudingen".³⁷ Het verkiezingsmanifest van 1956 voegt een derde argument toe aan het pleidooi vóór particulier eigendom: "De bezitloze is minder vrij dan de bezitters". Individuele bezitsvorming bevordert derhalve de vrijheid van de mens, terwijl "collectieve bezitsvorming nimmer hetzelfde gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid en persoonlijke waardigheid kan verschaffen als individuele".³⁸ Dit argument keert terug in de verkiezingsprogramma's van 1959, 1963, 1967 en 1971, maar niet in 1977 en 1981. Wel blijft de VVD ook na 1971 de collectieve bezitsvorming bestrijden en individuele bezitsvorming - met name van aandelen en woningen - bevorderen. Het Liberaal Manifest noemt "het verschaffen van de mogelijkheid om bezit te verwerven" als een van de functies van betaalde arbeid. Daarnaast stelt het Manifest: "De mens dient in principe vrijelijk te kunnen beschikken over verkregen inkomen en over verworven eigendom. Door bezit is er ruimte voor persoonlijk beleven en verminderde afhankelijkheid".³⁹ Vandaar de conclusie: "Ieder mens dient gelegenheid te hebben tot bezits-

vorming".⁴⁰ Bezitsvorming kan plaats vinden door eigen prestatie (betaalde arbeid) of door vererving. De VVD wil beide fiscaal bevorderen. Zij wijkt daarin af van de liberaal Treub die in 1904 schreef dat "alleen zoodanig eigendomsrecht erkend zal worden dat zijn grond vindt in de persoonlijke verdienste des eigenaars".⁴¹ Wel wil de VVD, evenals Treub, gelijke kansen bieden aan ieder individu om zijn aanleg te ontwikkelen. In tegenstelling tot de socialisten pleiten liberalen alleen voor gelijke kansen en niet voor gelijke uitkomsten. In het beginselprogramma van 1948 stelt de VVD dat aan "de individuele krachtsinspanning moet vrije baan worden gegeven door wegneming der maatschappelijke oorzaken, die tussen de leden van het volk ongelijkheid scheppen ten aanzien van hun ontwikkelingsvoorwaarden".⁴² In het verkiezingsprogramma van 1952 spreekt zij zich dan ook uit "tegen het steeds voortschrijdende systeem van nivellering der beloningen, opdat grotere inspanning en grotere bekwaamheid ook de geldelijke waardering zullen vinden, die zowel door de rechtvaardigheid als door de noodzakelijkheid om allerwegen de productiviteit op te voeren, wordt vereist".⁴³ Het werkprogramma van 1951/52 is nog iets concreter: "Vergroting van de marge tussen de beloning van geschoolde en ongeschoolde arbeiders, daar waar deze sterk is verminderd. Ook bij de beloning van intellectuele en leidinggevende arbeid dient een verder doorwerken van de nivellerings-tendentie te worden tegengegaan".⁴⁴ Deze thema's keren regelmatig terug in latere programma's. Na 1956 wordt de nivellering tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid niet vaak meer genoemd, maar het beginsel van beloning naar inspanning en bekwaamheid wel. Het verkiezingsmanifest van 1963 vat dit samen in een kernachtige zin: "Vrij baan voor iedere bekwaamheid".⁴⁵ Het beginselprogramma van 1967 herhaalde dat bij verdeling van welvaart "het beginsel van beloning naar prestatie richtsnoer moet zijn".⁴⁶ In het verkiezingsprogramma van 1977 noemt de VVD vier criteria voor inkomensverschillen: prestatie, verantwoordelijkheid, inzet en "de betekenis van de verrichte arbeid voor de samenleving".⁴⁷ Dit laatste lijkt een nieuw punt. Het komt niet meer expliciet voor in het verkiezingsprogramma van 1981, waarin wel wordt gesteld

dat "inkomensverschillen waarin onderscheid tussen prestatie, verantwoordelijkheid en schaarste voldoende tot uitdrukking komen, in een gezonde maatschappij niet kunnen worden gemist".⁴⁸ In het Liberaal Manifest acht de VVD inkomensverschillen gerechtvaardigd die voortkomen uit relatieve schaarste op de arbeidsmarkt, inspanning, natuurlijke talenten en risico-aanvaarding. Deze laatste twee criteria bindt zij echter aan de voorwaarde dat "hierdoor de welvaart van de minst bedeelde groepen positief wordt beïnvloed".⁴⁹ Door deze gedachte van de liberale filosoof Rawls over te nemen distantieert de VVD zich van de meer individualistische en minder egalitaire visie van Nozick en andere 'Nieuw Rechtse' denkers; maar ook van de nadruk op gelijke kansen in tegenstelling tot gelijke uitkomsten in haar eigen vroegere programma's.⁵⁰

6. Belastingen

Het verzet van de VVD tegen overheidsbemoeienis en inkomensnivellering en haar voorkeur voor individuele bezitsvorming bepalen mede haar standpunt over het Nederlands belastingstelsel. Reeds in het urgentieprogram van 1948 bepleit zij herziening van het belastingstelsel om de spaarzin van de burgerij en de ontwikkeling van het bedrijfsleven te bevorderen.⁵¹ In het werkprogram van 1951/52 roept zij om matiging van de progressie en om een verschuiving van directe naar indirecte belastingen. Zij aanvaardt wel het draagkrachtbeginsel, maar acht doelmatigheid en economische effecten ook belangrijk. Ongehuwden en gehuwde vrouwen worden te zwaar belast, volgens de VVD.⁵² In 1963 wil zij met name ook de middengroepen minder zwaar belasten.⁵³ In 1967 vraagt zij bovendien belastingverlichting voor de zelfstandige middenstand. Belastingverlaging voor de middengroepen keert terug als eis in de verkiezingsprogramma's van 1967, 1971, 1977; in 1981 wil de partij echter de inkomstenbelastingen en premies voor alle groepen verlagen - liefst met 1% per jaar.

Collectieve voorzieningen moeten volgens de VVD zoveel mogelijk

door de gebruiker en zo min mogelijk uit algemene middelen bekostigd worden. In het werkprogram van 1951/52 noemt zij dat het "baatprincipe".⁵⁴ In 1971 keert de eis terug, dat "gebruikers van overheidsdiensten zo veel mogelijk de kostprijs van die diensten betalen".⁵⁵ In 1981 noemt de VVD dit het "profijt-beginsel".⁵⁶ Belastingpolitiek hangt vaak nauw samen met conjunctuurpolitiek. Het lijkt dan ook niet vreemd dat de VVD minder nadruk heeft gelegd op de belastingverlaging in een periode van hoogconjunctuur - en in 1967 zelfs enige belastingverhoging bepleit, zij het voornamelijk in de indirecte sfeer als vorm van inflatiebestrijding. Wanneer na 1970 de recessie ernstiger wordt en de kosten voor sociale voorzieningen stijgen, klinkt ook de roep om belastingverlaging bij de VVD steeds luider.

Conclusie

Ondanks de methodologische beperkingen van een programanalyse, mag men toch wel concluderen dat de hypothese van Den Uyl over de opmars van Nieuw Rechts wat betreft de programmatische ontwikkeling van de VVD verworpen mag worden. Daarmee is niet gezegd dat deze partij niet 'rechts' zou zijn. Het hangt er uiteraard van af hoe men dit begrip wenst te definiëren. Lipschits noemt drie criteria: confessioneel (of niet), economische vrijheid en behoud van de status quo. Op grond van een analyse van beginsel- en verkiezingsprogramma's deelt hij de VVD op de eerste dimensie in bij de linkerzijde (niet-confessioneel) maar op de tweede en derde dimensie bij rechts.⁵⁷ In een meer filosofische studie stelt J. Sizoo andere criteria voor: (1) geloof in een transcendentale norm voor de overheid; (2) respect voor "natuurlijk gegroeide" woongemeenschappen (gemeente, natie); (3) het gezin als "kern der maatschappij". (4) samenwerking tussen kapitaal en arbeid in organisch verband (arbeidsgemeenschap) en (5) gehoorzaamheid aan "geroepen leiders". Drie van deze vijf elementen treft hij aan in programma's van de VVD, zij het in verschillende gradaties; de transcendentale norm (in geringe mate), respect voor het gezin

als kern der maatschappij en samenwerking tussen kapitaal en arbeid.⁵⁸ Zowel Lipschits als Sizoo zouden dus de VVD althans op sociaal-economisch gebied 'rechts' noemen. Sinds de publicatie van deze studies (in 1969 resp. 1971) heeft de VVD haar standpunt op dit gebied nauwelijks gewijzigd, al legt ze met name in het Liberaal Manifest meer nadruk op medezeggenschap voor arbeiders. Ze is dus nog wel 'rechts' maar geenszins 'rechtser' dan in 1969 of 1971. De "ruk naar rechts", die Middendorp waarneemt bij de VVD kiezers in de periode 1970-1975, weerspiegelt zich klaarblijkelijk niet of nauwelijks in de programma's van 1971, 1977 en 1981.⁵⁹

Deze programma's bevatten dezelfde liberale denkbeelden over overheidsbemoeiing, sociale voorzieningen, loon- en prijsvorming, kapitaal en arbeid, bezit, inkomen en belastingen als die van 1948 en 1952 of 1963 en 1967, zij het in iets andere woorden en met enkele nuanceverschillen. Deze liberale ideologie gold in de 19e eeuw als 'links', maar schoof na 1900 naar 'rechts' - niet zozeer door inhoudelijke veranderingen als wel door veranderingen van de sociale context.⁶⁰ Zeer schematisch zou men kunnen zeggen dat de kleine en grote burgerij - ondernemers, kooplui, winkeliers, boeren - die de basis vormden van liberale partijen in de 19e en 20e eeuw, in de 19e eeuw vooral streden tegen de conservatieve krachten rond "Troon en Altaar"; in de 20e eeuw echter had de burgerlijke klasse haar positie gevestigd en verdedigde zij die tegen progressieve krachten uit de arbeidersklasse.⁶¹ Uit deze strijd kwam de huidige sociale verzorgingsstaat voort, die door liberalen en sociaal-democraten ondanks enig voorbehoud toch vrij algemeen aanvaard werd. Daarbij speelden overigens ook christen-democraten een belangrijke rol, die op sociaal-economisch gebied vaak een middenpositie tussen 'links' en 'rechts' innamen. De liberalen aanvaardden overheidsingrijpen en sociale voorzieningen, de sociaal-democraten het voortbestaan van markt en particulier eigendom van productiemiddelen. Nu de verzorgingsstaat in een crisis lijkt te verkeren, beginnen beiden te twijfelen. De 'nieuw rechtse' (neo-)liberalen

stellen voor de verzorgingsstaat af te breken en terug te keren tot 'zuiver' kapitalisme, terwijl nieuw-linkse socialisten de productiemiddelen willen socialiseren. Inderdaad lijkt de laatste stroming in Nederland wèl iets sterker te worden: nieuw-linkse partijen als PSP, PPR en CPN hebben weliswaar electoraal weinig vooruitgang geboekt, maar de nieuw-linkse stroming binnen de PvdA lijkt na 1970 iets meer aanhang gekregen te hebben, gezien de verhoudingen in het partijbestuur en de nieuwe verkiezings- en beginselprogramma's.⁶² Merkwaardig genoeg gebeurt dit niet ter rechterzijde: nieuwe rechtse partijen als de Boerenpartij/Rechtse Volkspartij verliezen hun aanhang (van 4,7% in 1967, 1,1% in 1971 tot 0,2% in 1981) en de VVD ontwikkelt zich niet of nauwelijks in (nieuw-) rechtse richting. Een verklaring voor dit verschijnsel kan men hier niet verwachten, hoogstens enkele speculatieve hypothesen: zowel de sociaal-economische machtsverhoudingen als het politiek-culturele klimaat blijven wellicht gunstig voor 'links'. De verzorgingsstaat is misschien te zeer in de maatschappij verankerd, met name in de nieuwe middenklasse die ook in de VVD invloed zou kunnen hebben. De Nederlandse burgerij heeft mogelijk ook weinig belang bij een verscherping van de klassenstrijd, die het gevolg zou kunnen zijn van een nieuw-rechts beleid. Toetsing en aanvulling van deze hypothesen vergt echter veel meer en diepgaander, historisch en vergelijkend onderzoek.

Noten

1. Uyl, J.M. den: *Tegen de stroom in*, Amsterdam, 1981, blz. 26
2. Salverda, F. en M. van Weezel. "Gesprek met Joop den Uyl", *Vrij Nederland*, 42 (1981), nr. 48 (5 dec.), blz. 1/2; zie ook Hofland, H.J.A.: "Den Uyl en Nieuw Rechts", *Haagse Post*, (1981), nr. 52/53 (26 dec.), blz. 24/25
3. Verkiezingsprogram: *Samen aan 't werk*, 1981, *Liberaal Manifest*,

tweede versie, 1981

4. Beginselprogram VVD. P. Goossens (red.) in: *Parlement en kiezer*, 's Gravenhage, 1949, blz. 123/124
5. Beginselprogram VVD in: *Parlement en kiezer*, 1968, blz. 265
6. Ontwerp beginselverklaring VVD, als bijlage opgenomen in *Vrijheid en Democratie*, (1979), nr. 1222 (18 dec.), blz. 4
7. *Liberaal Manifest*, tweede versie, 1981, blz. 79
8. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 121
9. *Ibidem*, blz. 124
10. Verkiezingsprogram: *Samen aan 't werk*, 1981, blz. 10-17
11. *Parlement en kiezer*, 1968, blz. 277
12. *Parlement en kiezer*, 1971, blz. 509
13. Verkiezingsprogramma: *Vrijheid, werk, samenwerking*, 1977, blz. 9
14. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 150
15. Treub, M.W.F. *Sociale vragen*, Haarlem, 1904, blz. 40, 206 e.a.
16. In het verkiezingsprogramma van 1952 laakt de VVD het "tè ver doorgevoerd streven naar perfectionisme" in het ziekenfonds; in 1963 klaagt zij over de hoogte van de premies
17. *Samen aan 't werk*, blz. 12/13
18. *Liberaal Manifest*, tweede versie, blz. 45

19. *Ibidem*, blz. 44
20. In 1950 werd 4% van het nationaal inkomen besteed aan sociale voorzieningen, in 1980 24%, volgens A. Hoogerwerf, "Het politieke systeem van Nederland", in: *Politiek in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1981, blz. 32
21. *Parlement en kiezer*, 1952, blz. 174
22. *Parlement en kiezer*, 1964, blz. 206
23. *Samen aan 't werk*, blz. 15
24. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 124. Het bestaan van klassen-
tegenstellingen werd overigens al vroeger door liberalen
als onvermijdelijk feit erkend, zie bv. Treub, M.W.F.:
Sociale vragen, Haarlem, 1904, blz. 14: "wat geldt voor den
strijd tusschen de verschillende volken, dat geldt ook
voor de verschillende groepen en individuen in elk volk.
Elke poging om den onderlingen strijd zelf aan te tasten,
moet op mislukking uitloopen"
25. Sizoo, J. *Inzake rechts, verkenning van een politieke gedachten-
wereld*, Meppel, 1971
26. *Liberaal Manifest*, blz. 66-72
27. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 123/124
28. *Ibidem*, blz. 125
29. *Liberaal Manifest*, blz. 53
30. *Ibidem*, blz. 67
31. *Parlement en kiezer*, 1964, blz. 208

32. *Parlement en kiezer*, 1968, blz. 268
33. *Parlement en kiezer*, 1971, blz. 512
34. *Vrijheid, werk, samenwerking*, blz. 41
35. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 124
36. Zie: H. van Gunsteren en G. Lock: *Politieke theorieën*, Alphen aan den Rijn, 1977, blz. 78-84, en meer in het algemeen, blz. 165, 274, 417, 427; J. Locke: *The Second Treatise of Government*, (New York, 1952) (oorspr. 1690) m.n. blz. 17, 79; Aristoteles: *Politica*, (Harmondsworth, 1962), blz. 40/41 en blz. 62-64 (boek I,8 en II.5)
37. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 123
38. *Parlement en kiezer*, 1957, blz. 163
38. *Liberaal Manifest*, blz. 63: een amendement om "in principe" te vervangen door "zoveel mogelijk" werd door de Algemene Vergadering van de VVD op 11 en 12 december 1981 verworpen, maar het voorstel om er "in beginsel" van te maken werd overgelegd aan de redactiecommissie (persoonlijke observatie van de auteur)
40. *Ibidem*, blz. 64
41. Treub, op. cit. blz. 184
42. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 124
43. *Parlement en kiezer*, 1953, blz. 131

44. *Parlement en kiezer*, 1952, blz. 174
45. *Parlement en kiezer*, 1964, blz. 205
46. *Parlement en kiezer*, 1968, blz. 266
47. *Vrijheid, werk, samenwerking*, blz. 41
48. *Samen aan 't werk*, blz. 16
49. *Liberaal Manifest*, blz. 48
50. Dit wordt duidelijk in: *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen*, geschrift van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 34, Den Haag, 1979, blz. 17-27
51. *Parlement en kiezer*, 1949, blz. 126
52. *Parlement en kiezer*, 1952, blz. 173
53. *Parlement en kiezer*, 1964, blz. 216
54. *Parlement en kiezer*, 1952, blz. 173
55. *Parlement en kiezer*, 1971, blz. 509
56. *Samen aan 't werk*, blz. 11
57. Lipschits, I. *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969, blz. 100/101, 107/108 en 122
58. Sizoo, op. cit. blz. 198-200
59. Middendorp, C.P. *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De jaren '60 en '70*, Meppel, 1979, blz. 151-160

60. Zie: Sizoo, op. cit. blz. 212-214
61. Deze analyse wordt inmiddels in grote trekken ook binnen het liberale kamp aanvaard; zie: *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen*, blz. 4-6
62. Zie: A.P.M. Lucardie, "De 'New Left' in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP, PPR en PvdA in de periode 1960-1977", *Jaarboek 1979 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1980, blz. 124-141